

Ett hemligt kulturarv

Nittonhundratalets svenska befästningar

av Ingela Andersson & Anders Bodin

FIGUR 1. Boden, Rödbergsfortets hjässa. Ett av de fem bergsforten byggda 1900-1909, ur bruk 1999. Foto SFV 2007.

I MER ÄN TUSEN ÅR har befästningar tydligt manifesterat sig som kraftfulla byggnadsverk i det svenska landskapet. Först anlades försvarsanläggningar som förstärkta naturliga berg, senare som högresta hus, därefter som kringbyggda gårdar med torn och så småningom med allt mer intrikat anlagda vallsystem. Dessa byggnader var bland de första som kom att betraktas som ett svenskt nationellt kulturarv – fornborgarna, de medeltida befästa husen, vasaborgarna, Carlstens, Karlsborgs och Vaxholms fästningar. Den arkitekturhistoriska samlingsbeteckningen för de nationella anläggningarna var oftast riksfästen. Det var byggnadsverk som kunde berätta om Sveriges politiska historia, enskilda livsöden och händelser, men som också kunde vittna om arkitekturens konstnärliga

nivå. I våra första arkitekturhistoriska översikter var riksfästena en självklar del av arkitekturens historia. Ofta blev de till och med beskrivna som huvudnummer i berättelsen om den profana byggnadskonstens utveckling.

Under 1900-talet kröp befästningarna ner i berget, först som flacka bergsfort som Bodens fästning och senare, under kalla kriget, som kärnvapensäkra anläggningar djupt ner i berget, nästan helt osynliga från ytan. Den moderna krigföringens allt mer sofistikerade teknologi, med satellitnavigering och målsökande robotar, har gjort de fasta anläggningarna oanvändbara. Framtidens försvar är mobilt, lätttröligt och oförutsägbart. Det svenska försvaret kommer därför inte att manifesteras sig i fasta anläggningar, och man

kan säga att en epok av tusen års platsbunden befästningskonst nu är avslutad. Denna förändrade situation väcker en rad frågor kring hur alla de övertaliga försvarsanläggningar som finns i landet skall värderas som kulturarv och hur de skall bevaras inför framtiden.

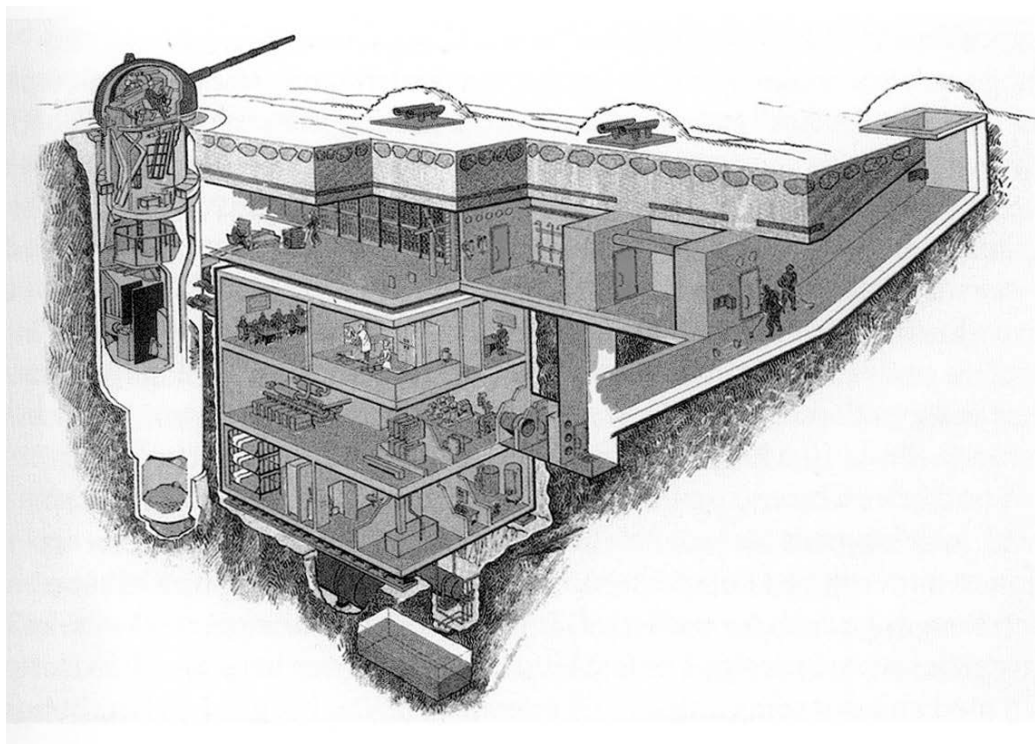
1900-talets försvarsverk, ett storskaligt projekt

I Sverige byggdes under 1900-talet ett stort antal försvarsanläggningar, som ofta var både omfattande och komplicerade. Ett tidigt exempel är Bodens fästning, som anlades 1901–1909. Trots att anläggningen togs ur bruk för tio år sedan och kan studeras i detalj, har vi sannolikt ännu inte förstått vidden av detta företag. Anläggningen

består av fem med handkraft nedsprängda fort, vart och ett med sitt fullt utrustade underjordiska försörjningssamhälle och omgivet av ett system av skansar, skyttevärn och betonghinder. Kärnan i det hela var garnisonen Boden med sina sju regementen. Om vi höjer blicken ser vi också de fördröjningslinjer som skulle skydda Boden. Enbart den så kallade Kalixlinjen innehöll ett kontinuerligt system av värn från havet till fjällen, totalt mer än 3 000 konstruktioner. Försvarshistoriker, och bodensarna själva, har förstås förstått betydelsen av detta, men det är långt kvar till att Bodens fästning betraktas som en självklar del av den svenska bebyggelsehistorien. Tillsammans med kraftverksutbyggnaderna och råvaruindustrierna skulle Bodens fästnings utgöra en begriplig portal till hela 1900-talets statliga ”stora projekt”.

FIGUR 2. Landsort, kustartilleripjäs enligt ERSTA-programmet 1978, ur bruk 2002. Kamouflerat kanonrör. Foto SFV 2007.

FIGUR 3. Principritning 1970 enligt ERSTA-programmet, SFV.

Närmare vår egen tid blir det än mer dramatiskt och storskaligt. På Landsort i Stockholms södra ytterskärgård fanns kustartillerianläggningar i bruk fram till 2002. Allt som syns ovan mark är några plastkupoler som döljer kanoner samt en nedstigningslucka. Klättrar vi ner finner vi ett femvåningshus av stål, dimensionerat för att kunna motstå ett kärnvapenangrepp. Systemet kallades ERSTA (ERSättning Tungt Artilleri) och skulle ersätta äldre och grövre pjäser byggda vid tiden för andra världskriget. Totalt byggdes sex batterier av detta slag från 1977 och framåt. Alla anläggningar bestod av tre tornpjäser, och de hade sinnrika konstruktioner som skyddade mot radioaktivitet och elektromagnetisk puls. Den svenska teknologin på området var världsledande och exporterades. ERSTA kan betraktas som slutpunkten på det fasta försvarets era. I maj 2008 beslutade regeringen att en av pjäserna på Landsort skall vara statligt byggnadsminne.

Det är sprängtekniken och byggandet under mark som kännetecknar de största svenska byggsatsningarna under kalla kriget. Sävebasen norr om Göteborg innehöll hangarer och en fullstän-

dig reparationsanläggning för de första SAAB-konstruerade jetdrivna jaktplanen J29, allt nedsprängt i marken. Musköbasen vid Nynäshamn är en av världens största underjordiska örlogsbaser. Den stod klar 1969 och är fortfarande i marint bruk. Anläggningen är stor inte bara till ytan utan också i volym, med över trettio meter höga sprängda rum. Än mer kan man häpna över de försvarspolitiska visioner som fanns bakom projektet. Tanken var att anlägga tre "Musköbaser" till, i Karlskrona, Göteborg och Härnösand. Samtliga arton flygflottiljer och ytterligare arton krigsflygfält skulle anläggas enligt Sävemodellen.

Kalla krigets stora satsningar var helt sammanvävda med det svenska samhället. Ekonomiskt, industriellt, tekniskt och inte minst psykologiskt har de bidragit till den svenska självbilden. I större utsträckning än vi troligen anar präglades folkhemsepoken av "kriget som aldrig kom". Först nu, då de militära anläggningarna inte längre är hemliga, börjar vi förstå vidden av deras betydelse, inte bara ur försvarshistorisk synvinkel utan även som en nyckel till vår samtidshistoria. Epokens stora civila byggprojekt, miljonprogrammet och

FIGUR 4. Göteborg, Sävebasen "Nya berget" 1955, ur bruk 1999. Jaktflygplan J29 i startberedskap. Foto kring 1960, Krigsarkivet, Förvarsstabens informationsavdelning.

kärnkraftsutbyggnaden, är inte möjliga att förstå om de inte sätts i relation till de stora militära projekten.

Betraktade som kulturarv innebär dessa anläggningar stora utmaningar. Först och främst gäller det berättelsen om de stora sammanhangen – hur de storskaliga försvarsprojekten var sammanvävda med samhällsplaneringen, hur de svenska satsningarna var direkta svar på satsningar på andra sidan Östersjön. En berättelse om ERSTA bör också innehålla berättelsen om kärnvapenmissilsilona i de baltiska staterna. Men utmaningarna är också av praktisk och teknisk art. Äldre monument, byggda i traditionell byggt teknik, kan klara sig hjälpligt i "malpåse", de kan till och med sluta som begripliga ruiner och skyddas som fornlämningar. Men den moderna byggnadstekniken är snabbt förgänglig. Några år utan avfuktning utplånar alla möjligheter att bevara bergrumsanläggningar som dokument för kommande generationer.

Svenska befästningar som kulturarv

Det svenska 1900-talets befästningskonst har mycket sent kommit att betraktas som en del av

kulturarvet. Egentligen skedde detta inte förrän i utredningar som gjordes på 1990-talet, utredningar som just nu är föremål för regeringens överväganden. Skälen är förstås många. Anläggningarna har utformats för att inte vara synliga, de har varit hemligstämplade och legat på platser dit allmänheten inte har haft tillträde. De har alltså ännu inte hunnit få fäste i medvetandet som en viktig del av svensk samtidshistoria och därmed vår självsyn.

Till skillnad från många andra byggnadskategorier har de moderna försvarsanläggningarna inte intagit någon självklar plats i historieskrivningen. Den arkitekturhistoriska forskningen har inte ägnat dessa stora byggnadsverk någon större uppmärksamhet, och därför har kunskaperna länge varit bristfälliga. Det finns gott om föreningar och hemsidor som vurmar för "bunkerarkitekturen", som förtecknar och beskriver, oftast med tonvikt på bestyckningar och jag-var-där-berättelser. Föreningen Fort & Bunker är en sådan som ger ut både guideböcker och en tidning. Här finns mycken sakkunskap men oftast ur ett begränsat perspektiv.

Ett genombrott i litteraturen kom med översikten *Svenska borgar och fästningar*, 2007. Boken är uppställd som en Sverigeguide och behandlar

hela den tusenåriga historien med ett vetenskapligt och byggnadshistoriskt perspektiv. Huvudförfattare är förre chefen för Statens försvarshistoriska museer, Leif Törnquist. Till sin hjälp har han haft de främsta forskarna inom området. Boken är utgiven i den serie historiska reseguider som också innehåller delarna *Svenska slott och herrgårdar* samt *Svenska kyrkor*. Poängen är tydlig; borgar och fästningar bör ha en självklar plats i det svenska kulturarvet.

Bland historiker pågår nu en intensiv forskning kring Sverige efter andra världskriget. Kungl. Krigsvetenskapsakademien har ett forskningsprojekt med en skriftserie kallad *Försvaret och det kalla kriget*. Nummer 10 i serien, författad av Thomas Roth, *Försvar för folkhem och fosterland: Den svenska krigsmakten under det kalla kriget – en essäistisk översikt*, 2007, ger en utmärkt översikt över de stora sammanhangen och Sveriges efterkrigshistoria.

Befästningar som kulturarv väcker frågor om växelspelet mellan de "äka monumenten" och försvarsmuseernas uppgifter. I utredningsrapporten *Försvar i förvar*, 2005, analyseras hur minnet av kalla krigets försvar kan bevaras och berättas. Idéer framfördes om hur museerna borde spridas över landet och ta ansvar för olika slags innehåll. På många orter kan museerna på ett självklart sätt samverka med själva monumenten.

Inom den internationella kulturarvsforskningen talas ibland om relationen mellan lyckliga minnen och olycklig historia. Ett exempel på detta är hur Nazitysklands gigantiska bunkersystem Atlantvallen har kunnat bli en turistattraktion. Från svensk horisont kan det vara värt att påpeka att de 1900-talsbefästningar som föreslås bli bevarade, och särskilt de från kalla kriget, utgör en försvinnande liten del av allt som byggdes. Som exempel kan nämnas att av de 26 fasta batteriplatser med vardera tre kanoner, som byggdes längs våra

FIGUR 5. Musköbasen. Officerare i samtal framför kartor. Till vänster profilen av den tre km långa landsvägstunneln. Till höger basens planutsträckning i storlek motsvarande Gamla stan och Riddarfjärden. Foto kring 1960. Ur MUSKÖ. EN ÖRLOGSBAS I BERGET.

kuster 1960–1983, är bara delar av tre bevarade – Hemsö, Femörehuvud och Landsort – och det finns förslag om att bevara en fjärde. Resten är destruerade, vilket sker ytterst ordentligt: betongen mals till småsten och landskapets ursprungliga huvudformer skulpteras upp. Det handlar om ett utplånande med målet att återskapa terrängen till utseendet före bygghuset.

Museer kopplade till försvaret

Det är endast ett fåtal av alla övertaliga försvarsanläggningar som i framtiden kommer att bevaras som enhetliga miljöer på ett musealt sätt. För dessa spelar Statens försvarshistoriska museer och Statens maritima museer en viktig roll. År 2004 fick Statens försvarshistoriska museer tillsammans med Statens maritima museer och Fortifikationsverket i sina regleringsbrev från regeringen uppdraget att i samarbete med försvarsmakten utreda framtiden för museer kopplade till försvaret. Utredningen resulterade året därpå i rapporten *Försvar i förvar*. Rapporten har bearbetats vidare och

föremålen i ett stort antal museer har inventerats. I inventeringen har man gått igenom vad som är museiföremål och vad i museerna som kan betraktas som rekvisita.

En byggnadsminneförklaring av en försvarsanläggning innebär inte automatiskt att hela miljön bevaras på ett musealt sätt. Skyddet omfattar enbart en byggnad eller anläggning med dess fasta inredning. Lös inredning och olika typer av utrustning som är viktiga för förståelsen av exempelvis en befästningsanläggning kan inte skyddas genom en byggnadsminneförklaring. Vissa föremål i en anläggning kan vara unika och därför klassas som museiföremål, vilket till exempel kan gälla vapensystemet, radarutrustning eller annan teknisk utrustning som var viktig för att bedriva den operativa verksamheten. Annan lös inredning, som till exempel bord, stolar, köksutrustning med mera, som visserligen var viktiga för verksamheten i anläggningen men som inte är unika, betraktas som rekvisita och kan med större frihet användas i levandegörandet av anläggningen.

Utifrån museernas innehåll och inriktning har Statens försvarshistoriska museer gjort en lista på museer som de kommer att stötta med kunskap och till viss del med ekonomiska bidrag. Tanken är att museer som hittills har legat inom försvaret frikopplas från försvarsmakten från och med 2008/2009 och att ett urval av dessa skall få stöd av Statens försvarshistoriska museer. I några fall är de museer som Statens försvarshistoriska museer i samverkan med Statens maritima museer avser att stötta även föreslagna att bli byggnadsminnen. I andra fall handlar det om rena museer utan koppling till någon fast försvarsanläggning. Ett exempel på detta är museet för rörligt kustartilleri på Aspö i Karlskrona.

Förvaltningen av försvarets byggnader

Att forska på försvarets byggnader och befästningar under 1900-talet kan vara komplicerat. I början av 1900-talet var förvaltningen uppdelad på de olika vapenslagen, vilket innebär att ansvaret för de

FIGUR 6. På ön Älvsnabben nära Muskö fanns också en jagartunnel, här med jagaren Halland. Foto kring 1960, Krigsarkivet, Försvarsstabens informationsavdelning.

byggnadsminnesmärken som fastställdes 1935 låg inom olika delar av försvaret. Arméns byggnader förvaltades av Arméförvaltningens fortdepartement, marinens byggnader av Marinförvaltningens fortavdelning och flygets byggnader av Flygstyrelsen militärbyrå. År 1936 bildades Flygförvaltningens byggnadsavdelning, och 1937 bytte arméns fortdepartement namn till Arméförvaltningens fortifikationsstyrelse. Arméns fortifikationsärenden fördes 1944 över till ett fristående ämbetsverk kallat Arméns fortifikationsförvaltning. Alla de olika vapenslagens byggnadsförvaltningar fördes 1948 över till ett nytt centralt ämbetsverk, Fortifikationsförvaltningen. För första gången fick därmed försvarets byggnader en samlad förvaltning.

I samband med avvecklingen av Byggnadsstyrelsen 1993 lades även Fortifikationsförvaltningen ned. De byggnader och anläggningar som klassades som nationellt kulturarv och som försvaret inte nyttjade vid denna tidpunkt fördes över till det nybildade Statens fastighetsverk. Övriga byggnader blev kvar i det nybildade Fortifikationsverket. Tanken var från början att även de byggnader som klassades som nationellt kulturarv och som nyttjades av försvaret skulle föras över, men det ansågs dock inte vara praktiskt genomförbart att några enstaka objekt inom till exempel marinbasen i Karlskrona skulle få en annan förvaltare. Undantaget var Karlsborg, som trots försvarets fortsatta nyttjande togs över av Statens fastighetsverk.

Skydd av försvarsanläggningar, en fråga för utredning

Skyddet av de statligt ägda byggnaderna slogs fast i 1920 års *Kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*, med ändringar 1921 och 1935. Efter ett omfattande inventeringsarbete fattades ett beslut om vilka byggnader som skulle bli statliga byggnadsminnen 1935. Utredningen inför byggnadsminnesförklaringen gjordes av antikvarisk expertis och beslutet fattades av Kungl. Maj:t. Inom försvaret var det 150 objekt som blev byggnadsminnesmärken 1935. Av dessa var 34 klassade som befästningsanläggningar. De yngsta befästningsanläggningar som blev byggnadsminnesmärken var uppförda under 1800-talet. Antalet byggnadsminnesmärken förändrades inte förrän 1995, trots att inventeringar och utredningar både

i början av 1970-talet och 1985 föreslog en utökning av antalet.

Inventeringen i början av 1970-talet genomfördes av Riksantikvarieämbetet. Förutom de redan skyddade byggnaderna gjorde man en bedömning av vilka byggnader som borde föreslås bli byggnadsminnen, vilka byggnader som utan att föreslås bli byggnadsminnen ansågs ha ett högt arkitektoniskt eller kulturhistoriskt värde, samt vilka byggnader av dem som var fastställda byggnadsminnesmärken eller föreslogs bli det som skulle "beredas särskild omvårdnad". I inventeringen ingick enbart det öppna beståndet, det vill säga inga befästningsanläggningar, eftersom de nyttjades av försvaret och var klassificerade som hemliga. Inventeringen resulterade i att ytterligare cirka 270 byggnader inom Fortifikationsförvaltningen föreslogs bli byggnadsminnesmärken. Inget hände dock med detta förslag.

I rapporten *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* konstaterade Fortifikationsförvaltningen 1985 att byggnadsminnesmärkena inte representerade det statliga byggnadsbeståndets åldersstruktur. Det var färre 1800-talsbyggnader än 1700-talsbyggnader som var skyddade. Byggnader från sekelskiftet 1900 och framåt var sparsamt representerade, och 1900-talets befästningar fanns inte alls med. Det urval som hade gjorts utgick i hög grad från byggnadsverkens status. När det gällde kasernetablissemanten innebar detta att endast kanslihusen hade skyddats, medan kaserner, föråd, stall och enklare byggnader lämnades därhän.

Beträffande senare tiders befästningar, det vill säga befästningar uppförda under 1900-talet, föreslogs i *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* några principer för urvalet. Syftet med bevarandet vara att belysa befästningskonstens utveckling, och de bevarade anläggningarna skulle därför kunna åskådliggöra väsentliga steg i denna utveckling. Fortifikatoriskt innehåll samt byggnadstekniska och arkitektoniska värden skulle beaktas. För att göra det möjligt att studera anläggningarna skulle de vara någorlunda tillgängliga, och tillträdet borde därför inte vara beskuret av sekretesskäl. Om möjligt skulle urvalet koncentreras till områden där det finns befästningar som visar flera utvecklingssteg, och anläggningarna borde även vara utrustade med tidsenlig bestyckning. Principen vid urvalet skulle vara att befästningarna bevaras i sin

helhet, med eventuella vallar och utanverk, och att miljön runt anläggningarna värnas med ett skyddsområde.

När det gällde de bevarandevärda anläggningar som fortfarande var i bruk vid tidpunkten för utredningen, samt de ej nyttjande anläggningar som låg i nära anslutning till operativa anläggningar, föreslog *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken* att dessa skulle behandlas som byggnadsminnesmärken men att de inte formellt skulle klassas som sådana. I stället föreslogs att de skulle markeras i försvarsmaktens register som "fortifikatoriska minnesmärken", vilket skulle markera bevarandeintresset men inte utgöra något hinder för att anpassa anläggningarna för den operativa verksamheten. Mot bakgrund av detta föreslogs i utredningen att Vabergets fort, delar av Bodens fästning, kompletterande delar av Kungsholms fort och Siaröfortet skulle förtecknas som byggnadsminnesmärken jämlikt paragraf 20.

I Fortifikationsförvaltningens *Rapport över upprustningsbehovet vid rikets fästningar*, 1992, gjordes en genomgång av upprustningsbehovet vid de större fästningarna. I rapporten föreslogs att dessa anläggningar skulle föras över till den framtida myndighet som blev Statens fastighetsverk. Av de 31 fästningsanläggningar som ingick i rapporten fördes 24 över till Statens fastighetsverk, medan 7 blev kvar i det nybildade Fortifikationsverket, varav tre inom marinbasen i Karlskrona, tre på Gotland och en i Stockholms skärgård.

År 1994 kom Fortifikationsförvaltningens rapport *Från Oscar-Fredriksborg till ERSTA*, som var ett resultat av utredningen "Avveckling av fästningar". Syftet med utredningen var att studera befästningsteknikens utveckling från slutet av 1800-talet och hur den avspeglas i de befästningar som nyligen avvecklats eller som var planerade att avvecklas vid den tidpunkten. Utredningen skulle också lämna förslag på vilka befästningar som skulle bevaras, vem som skulle stå för den framtida förvaltningen samt uppskatta kostnaderna för istandsättning och framtida drift. I utredningen föreslogs 19 tunga fästningar att bli statliga byggnadsminnen, vilka skulle spegla utvecklingen från 1900 fram till 1990. Fästningarna var fördelade inom åtta traditionella försvarspositioner för att få en spridning över landet.

Ett samlat förslag till byggnadsminnesförkla-

ring av alla nyare befästningar skickades av Riksantikvarieämbetet till regeringen 1996. Förslaget blev liggande och fick sedan omarbetas 1998 och 2000 för att till slut läggas ad acta. I stället förordade regeringen att fästningarna föreslogs som byggnadsminnen var för sig. Anledningen till detta var att några av fästningarna i det samlade förslaget till byggnadsminnesförklaring under tiden hade avvecklats och att andra redan hade blivit byggnadsminnen.

På senare år har Fortifikationsverket inför enskilda avvecklingar påtalat för regeringen att avveckling kommer att ske om inte regeringen fattar beslut om byggnadsminnesförklaring, vilket har resulterat i bevarandet av en 24 cm-pjäs på Järflotta och ett 10,5 cm-batteri på Arholma. Det senare har även överförs till Statens fastighetsverk och öppnades som museum sommaren 2008.

Tabellen nedan visar hur antalet byggnadsminnesskyddade byggnader inom Fortifikationsverket och Fortifikationsförvaltningen har förändrats de senaste 30 åren. I kategorin "befästningsanläggningar" ingår rikets fästningar och andra försvarsanläggningar, till exempel kustartilleribefästningar. I kategorin "övriga militära byggnader" ingår bland annat lägerplatser, flygflottiljer, marinbaser och regementsområden. I den tredje kategorin, "förvärvade byggnader", ingår bland annat fyror och herrgårdar som ligger på mark som förvärvats för försvarets behov, för att användas exempelvis som skjutfält. De största förändringarna i antalet byggnadsminnen inom de militära förvaltningsorganisationerna skedde när de äldre fästningarna fördes över till Statens fastighetsverk i samband med att Fortifikationsverket lades ned 1993 och då ett stort antal militära byggnader, till exempel regementen och lägerplatser, byggnadsminnesförklarades år 1995.

TABELL I. Fördelning av antal befästningsanläggningar, militära byggnader och övriga byggnader som var byggnadsminnen och förvaltades av Fortifikationsförvaltningen 1978 respektive Fortifikationsverket 2008.

Kategori	1978	2008
Befästningsanläggningar	34	4
Övriga militära byggnader	82	211
Förvärvade byggnader	35	41
Summa	151	256

Statligt ansvar inför framtiden

I dag ligger ansvaret för försvarsanläggningarna på två myndigheter, Fortifikationsverket och Statens fastighetsverk. Fortifikationsverkets huvuduppgift är att förvalta byggnader som nyttjas av försvaret. I det årliga regleringsbrevet från regeringen, vilket styr myndighetens verksamhet, står att "hänsyn till miljö- och kulturvärden skall i tillämpliga delar motsvara vad som gäller för andra stora fastighetsförvaltare". Fortifikationsverket har som mål att alla statliga byggnadsminnen ska ha ett vårdprogram som bland annat beskriver objektets historia, kulturhistoriska värden och målet för förvaltningen.

Statens fastighetsverk har som huvuduppgift att förvalta det nationella kulturarvet. På senare år har man inte kunnat ta emot de befästningsanläggningar som försvarsmakten har sagt upp och som Riksantikvarieämbetet betraktar som ett nationellt kulturarv. Detta beror på att medlen för underhåll av så kallade bidragsfastigheter, som i huvudsak omfattar kungliga slott och äldre fästningar, inte har varit tillräckliga. Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk och Fortifikationsverket har därför tillsammans skrivit till regeringen

och påpekat problemet. Skrivelsen resulterade i ett uppdrag till Statens fastighetsverk att prioritera anläggningar som är aktuella för överföring med avseende på levandegörande.

I april 2008 fattade regeringen beslut om att 15,2 cm-batteriet och 12/70-batteriet på Landsort ska föras över till Statens fastighetsverk från Fortifikationsverket. En månad senare fattade regeringen beslut om att alla andra försvarsanläggningar som var föreslagna att föras över till Statens fastighetsverk, utom de på Aspö i Karlskrona, skall avyttras enligt förordningen (1996:1190) om överlåtelse av statens fasta egendom m.m. Detta innebär att de antingen kan säljas eller avvecklas och plomberas.

De anläggningar som skall avvecklas är Byviksfortet och 7:e batteriet i Värmdölinjen, Siknäs-batteriet i Kalix, Stenbrottsbatteriet på Tjurkö i Karlskrona, Enholmen inklusive batteri Mojner på Gotland, Östra Hästholmen i Karlskrona, skansarna Abiskojaure och Pålnoviken i Kiruna samt skansen vid Haparanda järnvägsbro. I paketet med överföringar finns även Marma läger i Älvkarleby, och lägret kommer nu att säljas. Enligt samma beslut ska även två anläggningar som förvaltas av Statens fastighetsverk avyttras, nämligen Västra Hästholmens fort, Karlskrona och Vabergets fästning och Karlsborg, medan två andra, Tingstäde skans 1 på Gotland och Oscar II fort i Göteborg, tills vidare ska fortsätta att förvaltas av Statens fastighetsverk. Ytterligare ett antal anläggningar har under hösten 2008 tagits upp till diskussion. Åter är frågan vilka som kan avyttras och vilka som ska överföras till Statens fastighetsverks förvaltning.

En ny definition av nationellt kulturarv

Riksantikvarieämbetet har på regeringens uppdrag genomfört en översyn av kriterierna för vilka kulturfastigheter som staten ska äga och förvalta. Utredningen blev klar den sista juni 2008 och föreslår att en översyn av det statliga innehavet av kulturfastigheter ska utgå från en värderings- och urvalsmodell i tre steg. Det första steget påvisar

FIGUR 7. Korsö. Omsorgsfullt återställd batteriplats. Foto: SFV 2007.

när det rent generellt är betydelsefullt att staten ska äga en fastighet för att säkerställa en gemensam nytthet. Det andra steget är en granskning av motivet för fastighetsinnehavet, med utgångspunkt från varje enskild fastighets möjlighet att bidra till att åskådliggöra viktiga skeden eller företeelser i Sveriges historia. Det tredje steget justerar innehavet med hjälp av ett antal specifika kriterier. Det kan till exempel gälla egenskaper som unicitet, representativitet, pedagogisk potential eller förmåga att illustrera brukarnas livsvillkor.

Med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets redovisade kriterier skall Statens fastighetsverk på uppdrag av regeringen senast den 1 februari 2009 ”lämna förslag till vilka fastigheter, inklusive s.k. bidragsfastigheter, som bör förvaltas inom sta-

ten”. Uppdraget skall genomföras i samråd med Riksantikvarieämbetet, Fortifikationsverket, Sjöfartsverket och andra berörda myndigheter och kommer därmed också att beröra bevarandet av befästningar och andra byggnader som har anknytning till försvaret.

Ingela Andersson och *Anders Bodin* är arkitekter och kulturarvsspecialister som arbetar på Fortifikationsverket respektive Statens fastighetsverk.

iaan2@fortv.se

anders.bodin@sfv.se

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Fortifikationsförvaltningen, 1985, *Försvarsmaktens byggnadsminnesmärken*.
- Fortifikationsförvaltningen och Riksantikvarieämbetet, 1992-08-31, *Preliminär nationalarvslista över byggnadsverk som förvaltas av försvarsmakten*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1993-04-13, *Försvarets byggnadsminnen, rapport inför den förestående uppdelningen*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1993-02-09, *Kasernetablissemanten och nationalarvet* 1993.
- Fortifikationsverkets regleringsbrev 2008 (Regeringsbeslut 3, 2007-12-20 Fi2007/7855 Fi2007/10043 delvis).
- Regeringsbeslut 6, 2008-05-22, *Uppdrag till Fortifikationsverket och Statens fastighetsverk avseende vissa försvarsanläggningar*, Fi2007/1126 (delvis).
- Regeringsbeslut 7, 2008-05-22, *Uppdrag till Statens fastighetsverk*, Fi2008/3577 (delvis).
- Riksantikvarieämbetet, 1971, *Inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom försvaret*.
- Riksantikvarieämbetets olika förslag till byggnadsminnesförklaringar av befästningar: 1996, 1998, 2000 och idag.
- Riksantikvarieämbetet 2008-06-30, Redovisning av uppdraget att se över nuvarande kriterier för vilka kulturfastigheter som staten ska äga och förvalta, Dnr: 101-2002-2008.

Tryckta källor och litteratur

- Fortifikationsförvaltningen, 1992, *Rapport över upprustningsbehovet vid rikets fästningar*.
- Fortifikationsförvaltningen, 1994, *Från Oscar-Fredriksborg till ERSTA. Rapport från utredningen avveckling av fästningar*.
- Fortifikationsverket, Statens försvarshistoriska museer & Statens maritima museer, 2005, *Försvar i förvar*.
- Förordning (1988:1229) om statliga byggnadsminnen m.m.
- Förordningen (1996:1190) om överlåtelse av statens fasta egendom m.m.
- Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv. Utveckling av en professionell vård och förvaltning av statliga byggnadsminnen*.
- Högberg, Leif, 2007, *Muskö. En örlogsbas i berget. Kungl. Maj:ts Kungörelse (1920:744) med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*.
- Roth, Thomas, 2007, *Försvar för folkhem och fosterland. Den svenska krigsmakten under det kalla kriget - en essäistisk översikt*.
- Runnberg, Bertil (red.), 1986, *Fortifikationen 350 år. 1635-1985*.
- Sekretariatet för byggnadsvårdsåret och Svensk byggtjänst, 1978, *Statens byggnader, vård och förvaltning. Byggnadsvårdsåret 1975, rapport nr 8*.
- Törnell, Bernt, 2008, *Bergbangarer. En bok om Flygavpnets bergbangarer, bergtunnlar och bergverksstäder*.
- Törnquist, Leif (red.), 2007, *Svenska borgar och fästningar. En historisk reseguide*.

A secret heritage Swedish fortifications of the 20th century

by Ingela Andersson & Anders Bodin

Summary

Not until very recently have 20th century fortifications come to be commonly considered a part of our social heritage. Many proposals for governmental protection and listing have been made since the 1980s, but important decisions are still awaiting governmental decision. The reasons for this lack of acceptance are many: fortifications are designed not to be seen, they have been classified as secret and sited where the public are not admitted. Fortifications from the 20th century, and especially from the Cold War period, are not yet inscribed as an important part of Swedish contemporary history and thus do not form part of our self-awareness.

The article gives the background to the subject. It gives a brief history of the investigations made so far and describes the governmental authorities responsible for these questions. These main state

bodies are as follows. The Swedish National Heritage Board (Riksantikvarieämbetet), as Sweden's central administrative agency in the area of heritage and the historic environment, submits proposals to the Government concerning monuments and sites to be protected by law. The National Museums of Military History (Statens försvarshistoriska museer) and the National Maritime Museums (Statens maritima museer) work to preserve and animate Sweden's military and maritime cultural heritage. The Swedish Fortifications Agency (Fortifikationsverket) owns and manages the real estate used by the Swedish defence establishment, including over two hundred governmentally protected buildings. The National Property Board (Statens fastighetsverk), owns and manages the real estate that by Riksantikvarieämbetet's definition is part of Sweden's national heritage.

Keywords:

History of built environment, Military heritage, Marine heritage, 20-century fortifications, Cold war, National defense system, Preservation, Heritage management